

УДК 172.12

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ В СІМ'Ї ТА СУСПІЛЬСТВІ

І. Фатхутдінова, здобувач кафедри філософії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

У статті ми постараємося показати, що роль жінки в сім'ї та суспільстві формувалася під впливом двох основних причин. Перша причина - це вплив держави на розуміння жінкою свого призначення у житті. В рамках цього проблемного поля формувалася державна політика щодо жінки та її ролі в сім'ї та суспільстві. Друга причина, пов'язана з природною сутністю самої жінки, з розвитком її внутрішніх творчих потенціалів, які потребували самореалізації в повсякденному житті. У своєму аналізі ми враховуємо той факт, що влада в Радянському Союзі була тоталітарна, тому державна ідеологія і вплив держави на роль жінки в сім'ї та суспільстві носила переважачий характер.

Ключові слова: українська жінка, держава, радянська влада, призначення жінки.

У статті ми постараємося показати, що роль жінки в сім'ї та суспільстві формувалася під впливом двох основних причин. Перша причина – це вплив держави на розуміння жінкою свого призначення у житті. В рамках цього проблемного поля формувалася державна політика щодо жінки та її ролі в сім'ї та суспільстві. Друга причина, пов'язана з природною сутністю самої жінки, з розвитком її внутрішніх творчих потенціалів, які потребували самореалізації в повсякденному житті.

У своєму аналізі ми враховуємо той факт, що влада в Радянському Союзі була тоталітарна, тому державна ідеологія і вплив держави на роль жінки в сім'ї та суспільстві носила переважачий характер. Дослідниці О. Здравомислова і Г. Тьомкіна відзначають, що загалом державне управління гендерними відносинами здійснюється двома типами

механізмів. З одного боку, держава здійснює нормативне примусове регулювання, проводячи політику статі та гендеру в законодавчих актах різного рівня. З іншого боку, воно створює ідеологічний апарат примусу, контролюючий гендерні відносини через домінуючі офіційні дискурси, задаючи рамки репрезентацій [8].

Аналізуючи певні жіночі долі, ми можемо повною мірою розкрити історію української держави. Українська дослідниця Л. Смоляр, описуючи долю Зінаїди Василівни Мирної (1875-1950) дала таку характеристику цій жінці, як Великої Громадянці: «Вона зросла як особистість в українському жіночому русі, сформувалася як лідер, пройшла досвід політичної діяльності в Центральній Раді, усвідомила цінність ідеї єдності та солідарності жінок, зорганізувала жінок в еміграції, дала їм почуття вартісності і, виконавши свою високу громадянську та людську місію, довела своїм життям силу жінки у формуванні української державності, в українській історії» [19, с. 10].

Про роль української жінки в сім'ї і державі писати складно, тому що на відміну від чоловіків, які люблять лестоці, увагу, заохочення своїх вчинків і дій, жінки, здебільшого виконують свою роботу мовчазно, уникаючи зайвого розголосу. Їх сприйняття роботи і своїх обов'язків докорінно відрізняється від чоловічого сприйняття. У цьому плані цікаві художні та філософські роботи О.Базалука, який намагається аналізувати місце жінки в сім'ї та суспільстві через призму чоловічої точки зору. Наприклад, у філософській роботі «Жінка що надихає», яка написана в епістолярному жанрі, О.Базалук стверджує, що призначення людини (не тільки жінки, а й чоловіків), вже з народження закладено в психіку дитини і поступово розвивається з її дорослішанням [2].

Через усю книгу О.Базалук простежує етапи становлення та усвідомлення головною героїнею свого призначення в житті. Автор неодноразово підкреслює важливість призначення для повноти і гармонії існування людини. Але більш цікава, на наш погляд, ключова думка, на

якій О. Базалук неодноразово акцентує свою увагу: не існує певного, прописаного для всіх призначення. У кожної людини – воно своє, особисте. Тому основне завдання людини (а також батьків та системи освіти) встановити в собі це особистісне призначення, правильно його ідентифікувати, і потім присвятити йому кращі роки свого життя. О. Базалук пише: «Якщо врахувати, що на початок 2000 року середня тривалість життя людини в Україні складає всього шістдесят років, то ми, українці, з моменту народження до смерті проживаємо всього три двадцятиріччя. У першому двадцятиріччі ми формуємося і розвиваємося, у другому – шукаємо простору для самореалізації і активно намагаємося «знайти» своє місце в житті, а в третьому – хтось, знайшовши своє призначення, творить на благо людства, інші, загубившись на життєвих просторах, просто доживають свій час» [2, с. 14].

Але у О. Базалука, як і у багатьох авторів, які досліджують роль української жінки в сім'ї та суспільстві (наприклад, у М. Богачевської-Хомяк, Т. Журженко, Л. Смоляр, Т. Купцової та ін..) на перший план виходить дилема, з якою стикається практично кожна жінка. Цю дилему сформулювала одна з видатних українських жінок Софія Федорівна Русова (1856-1940): «Мимоволі виникало питання, чи мала я право захоплюватись політичною діяльністю, коли вона мала неминуче привести до руїни родинного спокою. І життя моє постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік – всіх я їх кохала; а з другого боку – громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця і страшена драма в серці» [3, с. 125].

Кожна українська жінка ставала перед цією дилемою і робила свій вибір. Хтось із них зрештою вибирав мир і благополуччя сім'ї, відходячи від активної громадської діяльності; хтось навпаки з головою занурювався у громадську працю, втрачаючи підтримку і розуміння з боку членів сім'ї; дехто встигав поєднувати сімейні обов'язки з покладеними суспільними обов'язками.

О. Базалук, розкриваючи жіноче призначення вважає, що жінка має право сама обирати: присвятити себе сім'ї або суспільству. О. Базалук, на прикладі своєї героїні вважає, що жінка, яка присвятила себе служінню на благо суспільства, приречена на самотність, на непорозуміння з ріднею та близькими людьми [2].

З цією точкою зору не погоджується дослідниця Т. Купцова. Вона аргументує свою точку зору цитатами з щоденників і мемуарів видатних українських жінок, які залишили свій слід в історії України. Наприклад, у своїх мемуарах С. Русова визнавала: «Немає щастя поза сім'єю і поза батьківщиною, кожен – сиди у своєму гнізді, пускай коріння у рідну землю» [17, с. 422]. Інша видатна українська жінка, Мілена Іванівна Рудницька (1892-1970) зазначала, що «активна заангажованість у дві життєві сфери – приватну та суспільну лише збагачує життя жінки, робить його цінним та цікавим» [10, с. 145].

Відома дослідниця М. Богачевська-Хомяк, вивчаючи долю подруг-соратниць С. Русової та М. Рудницької, з цього приводу зазначає, що «...ці жінки прагнули узгодити й гармонізувати материнський інстинкт – що часто обмежував і підривав потреби жіночої емансипації – з професійною та громадською працею. Це намагання неминуче й відчутно боляче врзалось в їхнє життя. Справа була не просто в кар'єрі – її можна було зректись. Покоління Рудницької, виховане з глибоким почуттям відповідальності перед народом, вважало громадську працю своїм обов'язком, органічним продовженням того ж материнства. Чоловіки ж, яких причаровували інтелігентність і дотеп, підсвідомо припускали, що дитина має задовольнити усі амбіції жінки. Одна з перших статей Рудницької – роздуми про труднощі поєднання материнства і громадської праці. Цей конфлікт роздирає її впродовж цілого життя: почуття вини перед сином переслідує Мілену – вона постійно картає себе за те, що не присвячує своєму «Іванкові» належної уваги...» [3, с. 125].

Повертаючись до розгляду ролі української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період соціально-політичних потрясінь, зазначимо, що розгляд цього питання можна провести з різних точок зору: дослідження гендера, біографії відомих історичних постатей, соціології, культурології та ін. Наприклад, відомий російський соціолог І. Кон і американська дослідниця Г. Лапідус, розглянули це питання через зміну радянської партійно-державної політики. Незалежно один від одного в періодизації радянського гендерного порядку на основі партійно-державної політики щодо сексуальності і жінок І. Кон та Г. Лапідус виділили чотири основних етапи [9; 23]:

Перший (1918 – початок 1930-х років). І. Кон визначає його як період більшовицького експериментування у сфері сексуальності і сімейно-шлюбних відносин [9]. О. Здравомислова та Г. Тьомкіна називають його як: «гендерна політика рішення жіночого питання за допомогою дефаміліалізації і політичної мобілізації жінок» [8, с. 304].

Другий етап (1930-ті – середина 1950-х років) – концептуалізація тоталітарної андрогінії, або період економічної мобілізації жінок. Як відзначають О. Здравомислова та Г. Тьомкіна: «Символічна межа закінчення даного періоду гендерної політики – 1955-й рік, коли був легалізований медичний аборт, і таким чином позначена лібералізація державної репродуктивної політики» [8, с. 304].

Третій етап (середина 1950-х – кінець 80-х років) – припадає на період політичної відлиги, початок якого датується XX з'їздом КПРС, кампаніями масового житлового будівництва і новою постановкою жіночого питання, пов'язаного з програмою рішення демографічної кризи в країні.

Четвертий етап починається в період політичних і економічних реформ кінця 1980-х років, коли істотно змінюється роль держави в регулюванні соціальних відносин взагалі та гендерних зокрема [8].

Аналізуючи літературу з цього питання, ми пропонуємо виділити в сучасній історії України три ключові періоди соціально-політичних потрясінь:

1. Період Першої світової війни, включаючи революцію 1917 року в Росії (1914-1920 рр.);
2. Період Другої світової війни, включаючи довоєнні і післявоєнні роки в СРСР (1939-1945 рр.);
3. Період розпаду СРСР і становлення Незалежної України (1990-1993 рр.)

Згідно виділеної періодизації розглянемо роль української жінки в сім'ї та суспільстві.

1. Роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період Першої світової війни, включаючи революцію 1917 року в Росії (1914-1920 рр.).

Як засвідчив аналіз наукової літератури, роль української жінки в перший виділений нами період, досліджена досить плідно. Відомі роботи М. Богачевської-Хомяк [3], О. Здравомислової [8], Т. Купцової [10], О. Маланчук-Рибак [13], Н. Олійник [14], Л. Смоляр [18], І. Стріонової [21], Г. Тьомкиної [8] та ін., значно розширили розуміння ролі жінки в сімейно-шлюбних відносинах, а також у житті суспільства цього періоду часу. Розкрита діяльність відомих жіночих організацій різного спрямування цього періоду часу. Наприклад, «Харківського товариства взаємодопомоги жінок» (1902–1919), «Київського товариства оборони жінок» (1905–1917), «Одеського товариства оборони жінок» (1904–1917) та ін. У цих жіночих організаціях брали участь відомі українські жінки: Софія Русова, Людмила Старицька-Черняхівська, Любов Яновська, Марія Ішуніна, Зінаїда Мірна та багато ін..

Жіночі організації в період 1914-1920 рр. покладали на себе різні за значимістю та спрямованістю завдання. Наприклад, впливове для свого часу Київське товариство оборони жінок визначало головним напрямом

своєї діяльності боротьбу з торгівлею жінками та проституцією. Ця соціальна проблема набрала особливої гостроти на початку ХХ ст. і членами Київського товариства оборони жінок була запроваджена система профілактичних та практичних заходів по боротьбі з цим соціальним лихом [18].

Важким тягарем на жінку і на сімейно-шлюбні відносини в цей період часу лягла Перша світова війна. Тому, жінки не тільки змушені були звалити на себе обов'язки чоловіків, яких забрали на війну, але переносити тяготи військового часу, які включали в себе, насамперед:

- матеріальне забезпечення військових дій;
- усунення наслідків військових дій (відбудову зруйнованих житлових і виробничих кварталів);
- догляд за пораненими солдатами і офіцерами;
- забезпечення сім'ї.

Новим викликом для українських жінок стали революції 1917 року: спочатку лютнева, а потім жовтнева. Мова пішла не тільки про мобілізацію жінок для виконання своїх прямих обов'язків в сім'ї та суспільстві, а про реорганізацію самого суспільства як макросоціального середовища. У березні 1917 р. засновується Український Жіночий Союз. 14 вересня 1917 р. у Києві відбувається жіночий з'їзд. Загалом, період Центральної Ради займає особливе місце в історії українського жіночого руху, формуванні жіночих особистостей, жіночої самореалізації. Як зазначає дослідниця Л. Смоляр, роль української жінки в цей період «...Це взіреть духовної сили українського жіноцтва, його вартісності, його високої місії в українському суспільстві» [19, с. 11].

Але якщо після лютневої революції 1917 року для жіночого руху в Україні відкрилися нові горизонти, які передвіщували більшу свободу волевиявлення та подальший розвиток історико-культурних традицій українського сімейного укладу, то після Жовтневої революції 1917 року в розвиток жіночого руху та сімейних відносин стала активно втручатися

держава. Як зазначають дослідниці О. Здравомислова і Г. Тьомкіна, після Жовтневої революції більшовицьке керівництво, визнаючи політичну значущість жіночого питання, використало категорії статі та гендера, у даному випадку – «жінки», «...у боротьбі з патріархальністю сім'ї для легітимізації партійно-державного контролю приватного життя громадян» [8, с. 307]. Радянським владним дискурсом передбачалося встановлення рівноправ'я у стосунках дружини та чоловіка, «розкріпачення» жінки у сімейному побуті.

Один з ідеологів Жовтневої революції в жіночому питанні А. Коллонтай, окрилена взаємною любов'ю з революціонером П. Дибенко (який на 17 років був молодший за неї), мріяла не про збереження сім'ї в історико-культурних традиціях, а про державний патронаж над жінками що народили, чії діти повинні виховуватися не матерями, а суспільством за рахунок введення горезвісного «податку на бездітність». Багато «революційних» ідей А. Коллонтай в жіночому питанні і в питаннях сім'ї здавалися дикими навіть для запеклих революціонерів. Але те, що здавалося занадто радикальним в 1920-і роки, стало нормою в СРСР післявоєнного часу, в 1960-1980-і роки [15].

Жовтнева революція 1917 р, радикалізм поглядів комуністів що прийшли до влади, за зауваженням багатьох фахівців привів до «статевої вакханалії». Саме в цей період часу в роботах одного з ідеологів більшовицької влади А. Луначарського можна знайти докладний опис знаменитої на той час теорії «склянки води»: «що в комуністичному суспільстві задовольнити статеві прагнення, любовні потреби буде також просто, як випити склянку води» [12, с. 78].

Для аналізу гендерних відносин радянського періоду О. Здравомислова і Г. Тьомкіна використали категорію «гендерного порядку», під якою вони розуміють «сукупність різних гендерних режимів (або укладів), створюваних діями і стратегіями людей, здійснюваних у рамках заданих інституційних умов» [8, с. 300]. Для конкретних людей – чоловіків і жінок – інституційні

умови постають як спектр об'єктивно існуючих бар'єрів і можливостей здійснення їхніх дій і життєвих проєктів. В умовах жорсткого інституціонального контролю, характерного для радянського суспільства, варіанти життєвих і дискурсивних стратегій – з точки зору О. Здравомислової та Г. Тьомкіної – були обмежені і носили реактивний характер [8, с. 300].

Більш поглиблено досліджуючи сімейно-шлюбні відносини та роль жінок в перші роки радянської влади на Україні (зокрема, на Донбасі), І. Стріонова звернула увагу на наступні значні зміни у становищі жінок у сім'ї та суспільстві [21]:

1. Радянська влада формально позбавила чоловіка повноважень голови родини, що визначалися імперськими Законами, наприклад: «ст. 107. Дружина зобов'язана коритися чоловікові своєму як голові сім'ї, кохати його, шанувати й слухатися, проявляти до нього догоду і прихильність як господиня оселі» [21, с. 164] та ін. Зазвичай у повсякденних реаліях проголошувалося, що після революції «Глава семьи – низвергнут. Полное равенство между мужем и женой» [21, с. 164].

2. Історико-культурний образ дружини-домогосподарки - слухняної, доброї, працюючої, яка мала безперестанно працювати в домі, оскільки «внутрішній простір» вважався жіночим, радянською владою не тільки не вітався, а зазнав значної модифікації. Згідно з радянськими моральними нормами 1920-х рр. дружина-домогосподарка являлася «непотрібним елементом» у суспільстві. При цьому більше осудження було спрямованим на домогосподарок – дружин робітників, ніж дружин селян» [21, с. 164].

3. Значно полегшився механізм розпаду сім'ї – розлучення. Як відзначають дослідниці О. Здравомислова та Г. Тьомкіна, розлучитися в більшовицькій Росії стало простіше, ніж виписатися з Домової книги. Середня тривалість укладених шлюбів у цей період становила 8 місяців. Багато шлюбів розривалося на другий день після реєстрації [8].

4. Радянська влада з перших виданих декретів зрівняла в правах дітей народжених у шлюбі і поза ним (Декрет: «Про цивільний шлюб, про

дітей і про ведення книг актів громадянського стану» (від 18 грудня 1917 р.)). З російського права вилучається категорія байстрюка і змінюється ставлення до «позашлюбної матері». Як зазначають О. Здравомислова та Г. Тьомкіна: «Жінка стає трудовою одиницею, шлюб перетворюється в особисту справу, але материнство конститується як самостійний соціальний обов'язок» [8, с. 307].

Аналізуючи цей період часу, ми виявили досить цікаву трансформацію поглядів на призначення жінки в суспільстві. Якщо О. Базалук, спираючись на сучасні реалії та особливості світосприйняття, констатує, що призначення жінки (разом з чоловіками) полягає в повноцінній самореалізації внутрішніх творчих потенціалів в повсякденному житті [2; 1], то століття тому, в післяреволюційний період, основним призначенням жінки вважалося материнство. Причому, Радянською владою материнство подавалося як *соціальне зобов'язання* жінки. Народження дітей перестало бути власною справою подружжя. Його звели в ранг громадянського обов'язку. Як зазначає дослідниця І. Стріонова: «Радянська держава, вважаючи материнство однією із соціальних функцій жінки, а турботу про дітей справою всього трудового колективу, поставило охорону материнства і дитинства в число своїх державних завдань. ... Мета охорони материнства і дитинства ... – дати можливість жінкам поєднувати материнство з участю у виробничому і радянському будівництві без шкоди для себе і дитини, і дати суспільству здорових тілом і духом дітей» [21, с. 164].

О. Здравомислова та Г. Тьомкіна підкреслюють, що репродуктивний обов'язок жінки трактується не як відтворення роду або сім'ї, а як «...відтворення радянського громадянина – члена колективу або великої трудової сім'ї радянського народу, що будує комунізм в умовах ворожого оточення» [8, с. 307].

Радянська влада розуміючи значущу роль жінки в сім'ї і в суспільстві зробило ставку на формування «нового» образу жінки – образу радянської жінки. Як зазначає дослідниця Т. Купцова: «Нова жінка», з одного боку

намагалася жити і творити по чоловічим стандартам, але, з іншого, вона заявила про свою самостійність і самооцінку, хотіла вийти з цього канону» [10, с. 147].

Розкріпачення жінки радянською владою передбачалося головним чином через працевлаштування, спрощений (гарантований) доступ до будь-якого виду трудової або розумової діяльності. Післяреволюційними радянськими ідеологічними установками передбачалося «визволення жінок від кухонного рабства» [8, с. 307]. Розпочалася робота над колективізацією побуту. Державою приділялася увага організації суспільних їдалень, пралень, дит'ясел, дитячих садків, дитбудинків та ін. [21, с. 164].

Традиційна чоловіча роль захисника дружини перейшла до держави, позиції якої як нового актора у сімейних подружніх відносинах зміцнювалися з кожним наступним роком, що було пов'язано «з посиленням етакратизації шлюбно-сімейного ладу» [21, с. 166]. Чоловік був позбавлений батьківських виховничих повноважень. Новою владою йому була відведена другорядна роль у сім'ї, а саме – «годувальника» родини. Саме з цієї причини, як зазначає В. Боннелл, в дискурсі радянського політичного мистецтва цього періоду часу чоловік майже не згадується. Його роль у сім'ї, по відношенню до жінки, у вихованні дітей, зведена до мінімуму. І тільки в середині 1930-х років, чоловіка починають зображувати на політичних плакатах поряд з жінкою і дитиною, підкреслюючи важливість його ролі у вихованні дітей і сімейних відносинах [4].

2. Роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період Другої світової війни, включаючи довоєнні і післявоєнні роки в СРСР (1939-1945 рр.).

Роль жінки в сім'ї та суспільстві в довоєнний і післявоєнний період (1939-1945 рр.) значно відрізняється від попереднього, розглянутого нами періоду. Аналіз наукової літератури з цього питання (О. Здравомислова [8], І. Кон [9], П. Романов [20], Г. Тьомкіна [8], О. Ярьська-Смирнова [20] та ін.)

дозволяє нам виділити наступні істотні зміни, які були спрямовані в СРСР на зміцнення шлюбних союзів і підтримку материнства:

1. Засудження на рівні державної ідеології вільного кохання, вільних стосунків і зв'язків, які були характерні для минулого історичного періоду (післяреволюційних років);

2. Впровадження державних заходів з контролю народжуваності. Постановою ЦВК і РНК СРСР (у 1936 році) забороняються аборти. Державою надаються пільги багатодітним та самотнім матерям, розширюється мережа пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садів, посилюється кримінальне покарання за несплату аліментів;

3. Забороняються фактичні шлюби (Указ Президії ВР СРСР (1944 р.));

4. Ускладнюється процедура розлучення (з 1937 р.). А з 1944 р., як зазначає відомий дослідник І. Кон, розлучення стає можливим тільки після вироку суду. Зазначимо, що суд в цьому питанні спирався не стільки на норми закону, скільки на директиви, які спускалися з центрального апарату комуністичної партії [9];

5. Забороняється встановлення батьківства позашлюбних дітей.

6. Забороняються ранні шлюби (до 16 років), одночасно, засуджується неодруженість.

Досліджуючи абортну політику радянської влади Н. Лебіна зазначає, що прийняття закону про заборону абортів збіглося з початком великого терору в СРСР, встановлення тотального стеження за населенням за допомогою системи політичного контролю. Н. Лебіна констатує: «...в умовах комуналок, гуртожитків, в атмосфері психозу загального доношництва ні вагітність, ні кримінальний аборт, ні тим більше перевірка державними органами не могли пройти непоміченими» [11, с. 240].

О. Здравомислова та Г. Тьомкіна зазначають, що жорстка абортна політика радянської влади в умовах відсутності контрацептивної індустрії та професійної сексуальної освіти перетворила жінку в репродуктивну силу, яка поставляла державі громадян. При цьому, репродукція

радянськими жінками майбутніх громадян СРСР не звільняла їх від другої, не менш важливо ролі – трудового потенціалу. Жінка мобілізується державою як працівниця: «в період форсованої індустріалізації при низькій продуктивності праці держава використовує жіночу робочу силу як трудовий ресурс» [8, с. 312].

Розглядаючи жінку як трудовий ресурс, радянська влада з 1920-х років до початку 1940-х істотно переглянула свої погляди на роль жінки в сім'ї та суспільстві. У цей період часу скасовуються багато пільг для жінок на виробництві, наприклад, заборони на роботу в нічні зміни і в важких умовах праці. Замість цього створюється рух за оволодіння жінками чоловічих професій, запровадження здорового способу життя жінок, який дозволяв жінкам у праці стати рівнею чоловікам. Радянська влада практично вилучила з образу радянської жінки жіночність. Як трудовий потенціал жінку максимально наблизили до образу Некрасовської жінки, яка і коня на скаку зупинить, і в палаючу хату ввійде.

Більше того, в Радянському Союзі скопіювали (зокрема й з фашистської Німеччини) і впровадили дуже зручні способи контролю над фізичним станом тіл. Тіло в марксизмі-ленінізмі стало розцінюватися як об'єкт освоєння та підпорядкування. Розглядаючи жінок як трудовий ресурс Радянська влада ввела фіксовані стандарти гігієни, фізкультурних рухів і дієти, і стала жорстко контролювати їх виконання.

Поклавши на жінок роль репродуктивної сили і трудового ресурсу, радянська влада фактично здійснила деєротізацію жінок, перетворивши їх на більш вигідний для себе шар населення. Радянські жінки не тільки були витриваліші за чоловіків, а й могли відтворювати нових членів суспільства, яких держава виховувала за своїми ідеологічними штампами. Роль чоловіка звелася до доповнення жінки як трудового ресурсу і до «захисника батьківщини», яким сміливо можна було жертвувати в ім'я політичних амбіцій правлячого режиму.

Аналіз ролі української жінки в зазначений період, призводить до відкриття ще однієї віхи в історії розуміння призначення жінки. У довоєнній і післявоєнній сім'ї, в умовах постійного дефіциту споживчих товарів, мобілізуються традиційні функції розподілу праці між статями. Жінки в'яжуть, шиють, готують, організують побут в умовах економіки дефіциту: дістають товар, використовуючи соціальні мережі. У чоловіків є своя спеціалізація: затребуються їх навички в традиційно чоловічих видах домашнього господарства; ремонті, майстерності. Як наслідок, жінки виконують «потрійну» роль – до материнства і роботи додається майже професійне обслуговування сім'ї [8].

Після трьох років спустошливої війни, катастрофічних демографічних змін з огляду величезних людських втрат, радянська влада зробила зусилля по їх заповненню. Як зазначає дослідниця М. Рабжаєва: «сімейна політика Радянської держави еволюціонувала у бік посилювання законодавства по шляху «примусової стабілізації сім'ї» [16, с. 89].

Дослідники Н. Лебіна, П. Романов та О. Ярська-Смирнова констатують, що липневий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і заснування Ордена «Материнська слава» і медалі «Материнство» (1944 року) знову змінив статус і конфігурацію і сім'ї, і внутрішньо сімейних стосунків. Цей Указ [20]:

- надавав правове значення лише зареєстрованим шлюбом (при цьому всім особам, що вступили в фактичні шлюбні відносини в період з 1926 по 1944 рік, пропонувалося зареєструвати шлюб, в іншому випадку шлюб оголошувався недійсним);
- ускладнював процедуру розлучення;
- забороняв встановлення батьківства щодо дітей, народжених поза шлюбом;

– матерям надавалися грошові виплати за кожну народжену дитину, матері-героїні нагороджувалися орденами;

– створювалася широка мережа пологових будинків, ясел та інших дошкільних установ;

– холостяки і бездітні оподатковувалися.

У 1944 р ввели роздільне навчання хлопчиків і дівчаток (яке скасували тільки після смерті Сталіна (1954 р)). Як пише І. Кон цей крок ще більш посилив статеву диференціацію. Серед хлопчиків (чоловіків) різко зріс відсоток гомосексуалізму, а серед дівчаток (жінок) – лезбійства. Статева культура, гармонія жіночого і чоловічого природного начала досягли свого дна [9].

В цей час сімейне життя протікає під наглядом сусідів, а комунальна спільнота стає моделлю розширеної сім'ї, в якій жінки виконують традиційні ролі. Як зазначають О. Здравомислова та Г. Тьомкіна: «в умовах комунального побуту сексуальність перестає бути практикою задоволення» [8, с. 312]. Сексуальність в радянській ідеології спрямована на чисто репродуктивні функції, на вибір більш кращих партнерів і відтворення здорових дітей, як обов'язок перед суспільством і державою.

На жаль в цей період часу практично неможливо відокремити долю української жінки, від долі жінок інших національностей, що склали багатонаціональний Радянський Союз. Тоталітарний режим радянської влади, практично стер історико-культурні традиції та зрівняв жінок всіх національностей і культур. Особливо важко довелося жінкам тих регіонів, які були приєднати до Радянського Союзу після підписання так званого Пакту Молотова-Ріббентропа (24 серпня 1939 року): Західної України (1939), Північної Буковини (1940) та Закарпатської України (1945). Жіночі долі і долі сімей цих регіонів – це ще одна кривава сторінка історії СРСР. Десятки тисяч людей пройшли через катівні НКВД і були розстріляні. Ще більша кількість українців була депортована до Сибіру.

Одночасно сотні тисяч українських жінок на фронтах і в тилу, віддаючи свої життя і не покладаючи рук, трудилися на благо перемоги СРСР над фашистською Німеччиною. За різними оцінками істориків, в період 1939-1945 рр. загинуло близько 10 млн українців, включаючи півмільйона жертв Голокосту в Україні. Мова йде про українців, загиблих у 1939-му в Польщі, про мирних жителів УРСР, убитих під час бомбардувань та інших військових дій, про розстріляних євреїв під час окупації України нацистами, про десятки тисяч українців, померлих від голоду і поневірянь після звільнення від фашизму, і полеглих бійців Червоної Армії та УПА. Всього Україна за час війни втратила близько 19% свого населення [6].

За даними І. Кона в 1939р. в країні перебувало у шлюбі 78,7 % жінок у віці від 25 до 29 років і 81,8 % 30-34-річних; в 1959р. відповідні показники склали лише 54,9 і 48,3 % [9]. Якщо додати до цих показників вагомий відсоток чоловіків що знаходилися у сталінських таборах і тюрмах, то перетворення української жінки в трудовій і репродуктивний потенціал СРСР стає ще більш зрозумілим і жахливим.

3. Роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період розпаду СРСР і становлення Незалежної України (1990-1993 рр.).

Сучасні дослідники радянзації материнства неодноразово вказували на численні соціальні проблеми, до яких призвела радянська політика щодо сім'ї та дітей. В дослідженнях В. Боннелл [4], Ю. Градської [5], О. Здравомислової [8], І. Кона [9], Т. Купцової [10], Н. Лебіної [11], Г. Тьомкиної [8] та ін.. зазначалося, що за роки радянської влади роль жінки в сім'ї та суспільстві значно спотворилася і виявилася далека від прийнятих у високорозвинутих державах світу демократичних стандартів. Радянська жінка насправді не була вільна і не могла повною мірою реалізувати весь спектр внутрішніх творчих потенціалів, закладений в неї природою. Про це свідчать багато фактів. Наприклад:

– Зростання безпритульності в 1920-і роки.

– Зростання материнської смертності в період заборони на аборти 1936-1955 р.

– Середній рівень заробітної плати жінок був на третину нижче, ніж у чоловіків, тому що вони займали гірше оплачувані посади і серед них було значно менше начальників різного рангу. Але при цьому, до часу завершення радянської історії, жінки становили 51% всієї робочої сили. Дев'ять десятих жінок працездатного віку працювали або вчилися [9, с. 170].

– У середині 1980-х рр. тільки в так званих материнських сім'ях виховувалося близько 13,5 мільйонів дітей. За даними вибіркового перепису 1994 року, 20 % російських сімей з неповнолітніми дітьми були неповними і 19,6 % всіх дітей народжені поза шлюбом [9, с. 176].

Як зазначає дослідниця Т. Журженко, розпад СРСР і звільнення соціальних наук від диктату офіційного марксизму створили передумови методологічного і концептуального плюралізму в пострадянських країнах, після якого настав істотний перегляд жіночих обов'язків в масштабах сім'ї та суспільства. В СРСР батьки отримували велику підтримку від держави - як матеріальну, так і інституційну. Але з другого боку, вони повинні були розділяти офіційну ідеологію і цінності (наприклад, релігійне виховання в сім'ї не віталось державою). Радянська школа не стільки надавала освітні послуги, скільки здійснювала функцію м'якого контролю за родиною, претендувала на педагогічне лідерство і «виховання» самих батьків [7].

Після здобуття Україною незалежності вплив держави на роль української жінки у сфері сім'ї і соціальних комунікацій значно змінилося. Україна була змушена прийняти правила ринкової економіки. Індивідуалізм і свобода конкуренції як основні постулати ринкової економіки, позначилися на розумінні ролі жінки в сім'ї та суспільстві. І. Кон навів наступне порівняння: в 1990 р, на запитання «Як Ви вважаєте, що зараз найважливіше для більшості жінок – сім'я чи робота?» 54 % опитаних вибрали сім'ю, причому думки чоловіків і жінок збіглися, 37 %

вибрали егалітарний підхід (сім'я і робота однаково важливі) і 3 % віддали переваги роботі. В опитуваннях 1992 і 1994 рр. частка традиціоналістів знизилася до 37%, тоді як частка "егалітаристів" склала в 1992 р. 49 %, а в 1994 р – 44 %; на пріоритетність професійної роботи для жінок як і раніше орієнтується незначна меншість [9, с. 180].

У роботах Д. Страсманн, Дж. Нельсон, Е. Дженінгс, П. Інгланд, Т. Журженко та інших авторів розглядається місце жінки в сучасній ринковій економіці, а також з позиції «місця жінки в економіці» аналізуються перспективи розвитку самої економіки.

Серед якісних змін в розумінні сучасної ролі української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин та соціальних комунікацій зазначимо наступні:

1. Повернення до культурно-історичної спадщини, до розуміння ролі жінки в сім'ї та суспільстві виходячи з історико-культурних традицій, позбавлених комуністичної (тоталітарної) спадщини.

2. Розрив гендерного контракту «працюючої матері», який припускав, зокрема, суміщення жінками сімейних і виробничих функцій при істотній підтримці держави (допомоги працюючим матерям, дитячі установи, безкоштовні медичні послуги, протекціонізм у сфері зайнятості) [7].

3. Держава більше не претендує на право батьків виховувати дітей у своїй системі релігійних, культурних і політичних цінностей. Кожна сім'я наразі вибирає між різними типами шкіл, педагогічними системами і методами викладання. Вибір на ринку освітніх послуг став обмежений тільки доходами сім'ї.

4. В рамках ринкової ідеології відбулося «повернення до жіночності», яке виявилось нерозривно пов'язаним із становленням суспільства споживання, проникненням в українське суспільство західних стандартів споживання і стилів життя. Як зазначила Т. Журженко, багаторазове зростання можливостей вибору товарів і послуг, нові спеціалізовані журнали для жінок, теле- і радіореклама радикально змінили ситуацію у

сфері споживання. Організація внутрісімейного споживання, дозвілля, виховання дітей в умовах вибору який постійно розширювався, зробили роль домогосподарки куди більш привабливою, ніж у радянські часи. Домашнє господарство і сім'я у незалежній Україні стало представлятися самодостатніми з точки зору реалізації особистості сферами жіночої активності. Через прилучення до споживання як особливого мистецтва, що вимагає знань, досвіду і таланту, українська жінка вчиться бути «справжньої» матір'ю, дружиною і господинею [7].

5. За часи незалежності України почав формуватися і другий тип ідентичності української жінки – «ділової жінки». На думку Т. Журженко, жінка-підприємець в українському суспільстві неминуче стикається з необхідністю подвійного опору. Вона змушена реалізовувати свої ініціативи в умовах ризику, відсутності правових гарантій, політичної та економічної нестабільності. В той же час їй доводиться протистояти не тільки бюрократичній системі, яка блокує її ініціативу як підприємця, а й патріархатним стереотипам, гендерної дискримінації в чоловічому діловому середовищі. Саме тому «ідентичність ділової жінки» в умовах сучасного українського суспільства може розглядатися як форма «ідентичності опору» [7, с. 89].

6. Активно утверджується гендерна нейтральність.

7. Повертається розуміння сім'ї, як історико-культурного осередку суспільства. Українська Сім'я – такий же абсолют, як і українська Нація. Тому рішення проблем сім'ї ув'язується з відродженням української нації та будівництвом незалежної держави, і навпаки – відродження нації починається з сім'ї. Ось що пише з цього приводу український соціолог Ю. Якубова: «Українська нація повинна зберегти себе в сім'ї. Дім, сім'я, праця, висока духовна культура і громадянська зрілість українського народу покликані забезпечити йому високий рівень життя, а Україна – незалежність, економічну і політичну стабільність, непорушність кордонів і високий міжнародний авторитет. Ніхто не збудує для українців держави і

не створить матеріальних умов, якщо сім'я буде морально і матеріально дезорганізована. Сім'я повинна стати основою і символом духовного та економічного відродження, метою багатогранної гуманістичної діяльності української держави» [22, с. 35].

В перші роки незалежності України під «традиційної сім'єю» розумілося щось середнє між ідеалізованою українською родиною дорадянського минулого і зразковою сім'єю американського середнього класу 1950-х рр. «Ідеалізація «традиційної сім'ї» передбачає дистанціювання від комуністичного досвіду і нав'язаного державою формального егалітаризму, повернення до «природним» гендерних ролей» – зазначає Т. Журженко [7, с. 118]. Демократичні реформи в пострадянських суспільствах створили умови для розвитку незалежного жіночого руху та активного захисту жінками своїх економічних і політичних прав.

Одночасно, як зазначає дослідниця Т.Журженко, Україна опинилася перед загрозою різкого погіршення становища жінок, зростання жіночого безробіття, фемінізації бідності, краху системи соціального захисту, витіснення жінок у неформальний сектор і зростання обсягів домашньої праці. Нові можливості, пов'язані з лібералізацією економіки, були успішно використані лише деякими жінками, в той час як становище більшості значно погіршився. Чи випадково те, що перехід до ринку зажадав «патріархатного відкату» в усіх сферах суспільства, незважаючи на зростаюче протидію жіночого руху [7]?

Це питання ще чекає своїх дослідників.

Висновки. Таким чином ми розглянули роль жінки в сім'ї та суспільстві. Залучивши зібраний нами фактичний матеріал ми показали, що роль жінки в сім'ї та суспільстві формувалася під впливом двох основних причин. Перша причина – це вплив держави на розуміння жінкою свого призначення у житті. В рамках цього проблемного поля формувалася державна політика щодо жінки та її ролі в сім'ї та суспільстві. Друга причина, пов'язана з природною сутністю самої жінки, з розвитком

її внутрішніх творчих потенціалів, які потребували самореалізації в повсякденному житті.

Література

1. Базалук О.А. "Философия образования в свете новой космологической концепции". Учебник / Олег Базалук - Киев: Кондор, 2010. - 458 с.
2. Базалук О. А. Женщина для вдохновения: поэма / О.А. Базалук - Полтава: ООО «АСМІ», 2013. - 352 с.
3. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884-1939 / М. Богачевська-Хомяк - К.: Либідь, 1995. - 424 с.
4. Боннелл В. Крестьянка в политическом искусстве сталинской эпохи. / Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность - М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. - С.262-295
5. Градскова Ю. Культурность, гигиена и гендер: советизация «материнства» в России в 1920-1930-е годы // Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность / Под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. С. 242-261.
6. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gordonua.com/infographics/Poteri-Ukrainy-vo-Vtoroy-mirovoy-voynе-INFOGRAFIKA-79751.html>.
7. Журженко Т. Гендерные рынки Украины: политическая экономия национального строительства (Gendered Markets of Ukraine: political economy of nation building) / Татьяна Журженко. - Вильнюс: ЕГУ, 2008. - 256 с.
8. Здравомыслова Е., Тёмкина А. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Елена Здравомыслова, Анна Тёмкина / Журнал исследований социальной политики, 2004. Т. 1, № 3-4. - С. 299-321.
9. Кон И. С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке. / И.С. Кон - М.: ОГИ, 1997. - 464 с.
10. Купцова Т. Українська «нова жінка» як відображення образу європейського феномену «війни статей» / Т. Купцова // Українознавчий альманах. - 2013. - Вип. 11. - С. 145-147.
11. Лебина Н. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы. / Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность - М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. - С.228-241
12. Луначарский А.В. О быте / А. Луначарский - Л.: Государственное издательство, 1927. - 60 с.

13. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ-першої третини ХХ ст: типологія та європейський культурно-історичний контекст. / О. Маланчук-Рибак - Чернівці: Книги-ХХІ, 2006. - 499 с.

14. Олійник Н. Ю. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина ХІХ ст. - початок ХХ ст.) / Н. Ю. Олійник // Гілея: науковий вісник. - 2013. - № 72. - С. 75-80.

15. Пушкарёв А., Пушкарёва Н. Ранняя советская идеология 1918–1928 годов и «половой вопрос» (о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности) / Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность - М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. - С. 199-227

16. Рабжаева М. В. Историко-социальный анализ семейной политики в России ХХ века / М.В. Рабжаева / Социологические исследования. 2004. № 6.- С. 89-97.

17. Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова; Редкол.: Олекса Біланюк, Любомир Винар; Ред. Микола Іщенко; Упоряд., вступ.ст. Володимир Сергійчук. - Київ : Поліграфкнига, 2004 . - 544 с.

18. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. ХІХ - поч. ХХ ст. Сторінки історії. / Л.Смоляр - Одеса: Астропринт, 1998. - 408 с.

19. Смоляр Л. Жіночі долі в контексті історії української державності / Л. Смоляр // Етнічна історія народів Європи. - 2000. - Вип. 7. - С. 10-15.

20. Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. - М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. – 432 с.

21. Стріонова І. Практика подружніх взаємовідносин у період формування радянського гендерного ладу у 1920 – 1930-х рр. (на матеріалах Донбасу) / І. Стріонова // Нові сторінки історії Донбасу. - 2013. - Кн. 22. - С. 161-180.

22. Якубова Ю.М. Особистість та сім'я в епоху соціальних трансформацій: Соціальна політика в Україні та сучасній стратегії адаптації населення / Ю.М. Якубова – К.: НВФ "Студцентр", 1998. – 204 с.

23. Lapidus G. Sexual Equality in Soviet Policy: A Developmental Perspective // Women in Russia / Ed. By D. Atkinson, A. Dallin and G. Lapidus. Stanford. Calif.: Stanford Univ. Press, 1977. P. 115–138.

РОЛЬ УКРАИНСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В СЕМЬЕ И ОБЩЕСТВЕ

И. Фатхутдинова

В статье мы постараемся показать, что роль женщины в семье и обществе формировалась под влиянием двух основных причин. Первая причина – это влияние государства на понимание женщиной своего назначения в жизни. В пределах этого проблемного поля

формировалась государственная политика относительно женщины и её роли в семье и обществе. Вторая причина – связана с природной сущностью самой женщины, с развитием её внутренних творческих потенциалов, которые требовали самореализации в ежедневной жизни. В своём анализе мы учитываем тот факт, что власть в Советском Союзе была тоталитарная, поэтому государственная идеология и влияние государства на роль женщины в семье и обществе носила решающий характер.

Ключевые слова: украинская женщина, семья, государство, советская власть, назначение женщины.

THE ROLE OF UKRAINIAN WOMEN IN FAMILY AND SOCIETY

I. Fatkhutdinova

In this article we will try to show that the role of woman in the family and society was formed under the influence of two main reasons. The first reason is the state's influence on the woman understanding the purpose in her life. The government policy on woman and her role in the family and society was formed as part of this problem. The second reason is related to the natural being of the woman, with the development of its internal creative potential, that should be realized in everyday life. In this analysis, we consider the fact that the authorities in the Soviet Union was totalitarian that's why the state ideology and state influence on the role of woman in family and society was predominant.

A.Zdravomyslova and G. Tiomkina noted that governance of gender relations are two types. On the one hand, the state does compulsory normative regulation, pursuing a policy of sex and gender in the laws of different levels. On the other hand, it creates an ideological mechanism of compulsion, that controls gender relations by the dominant official discourse, making limits of representations [8].

After Ukraine gained independence, state influence on the role of Ukrainian woman in family and social communications has changed significantly. Ukraine was forced to accept the rules of the market economy. Individualism and freedom of competition as fundamental aspects of a market economy, affects the understanding of the role of woman in family and society.

As part of market ideology there was a "return to femininity" which appeared closely linked with the development of the consumer society, penetration into Ukrainian society Western standards of consumption and lifestyles.

During the independence of Ukraine the other type of identity Ukrainian woman began to form - "business woman".

Democratic reforms in post-Soviet societies have created conditions for the development of an independent women's movement and women active protection of their economic and political rights.

Analyzing some women's fate, we can fully reveal the history of the Ukrainian state.

Key words: Ukrainian woman, the family, the state, the Soviet government, the appointment of women.